

Jurisprudential and Legal Explanation of the Possibility of Agreeing on the Retroactive Effect of Contract Termination

Amir-Abbas Askari¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Private Law, Research Institute for Culture and Communication, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. Email: am.ab.askari@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 1 December 2022

Revised: 24 November 2023

Accepted: 21 November 2025

Available online 22 November 2025

Keywords:

Retroactive Effect, Dissolution of Contract,
Juridical/Constructive, Effect of Termination.

Termination of a contract has effect for the future, and the contract remains valid until a cause for its termination occurs. Therefore, upon the exercise of termination, the contract is dissolved from that time onward, and the effect of termination does not extend retroactively to the past. Nevertheless, the parties to a contract may consider their interest to lie in the dissolution of the contract from the very first day and agree that, in the event of termination, the contract shall be dissolved *ab initio* (from the beginning). There is disagreement regarding the possibility of accepting such an agreement in jurisprudence and law, and its rulings, effects, and exceptions have not been properly clarified. It is necessary to determine whether it is possible for the termination of a contract to have retroactive effect by agreement of the parties, and subsequently to specify its rulings and effects. In this article, library sources have been used with an analytical-descriptive method and through a comparative study of the subject, it was concluded that it is possible to extend the effects of contract termination retroactively. The rulings, effects, and exceptions of this matter have also been examined and explained.

Cite this article: Askari, A., A. (2026). Jurisprudential and Legal Explanation of the Possibility of Agreeing on the Retroactive Effect of Contract Termination. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 18(33), 167-200. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.4889.1828>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The termination of a contract has a prospective effect, and the contract continues to exist until a ground for termination occurs. After the event that causes termination occurs, the contract will be dissolved from the time of termination. However, the parties to the contract may agree that the contract will be dissolved from the beginning of its conclusion. There is a difference of opinion on the possibility of accepting such an agreement. Some have linked the discussion on this issue to philosophical discussions and, as it is said in philosophy, every effect has a cause, and until the cause occurs, the effect will not occur. In law, it is also said that until a legal act (cause) has been created, the effects resulting from that act (effect) cannot be expected. However, another group believes that in the world of law and jurisprudence, based on interests, the parties to a contract may choose conditions to achieve their interests that are not necessarily interpretable and acceptable with the logic of philosophical cause and effect of events.

No separate study has been conducted regarding the background of this issue in Imami jurisprudence and Iranian statutory law. Some, with the same philosophical interpretations, oppose the possibility of such an agreement, while others have taken the possibility of an agreement for granted and have not fully explained its basis. In terms of research background, no independent research has been conducted on this subject before. Some articles and theses have been written on the retroactive effect of termination, but they have fundamental differences from the present article. In those works, the initial ruling on the effect of termination has been discussed, and the evidence related to the initial effect of termination has been criticized and examined, and its effects have been discussed. However, the issue of what ruling and effects the agreement will have if the initial ruling is a prospective effect but the parties agree on its retroactive effect has not been examined. In other words, in those works, there has been no detailed discussion on whether the parties can agree on the retroactive effect of termination, and if they can, what are the rulings and effects of this agreement. Therefore,

the unique aspect of the present work is that it discusses in detail the effect of the will of individuals on the retroactive effect of termination and its rulings and effects.

Given that the extension of the effects of termination to before its exercise and even to the time of contract formation is common in the legal relations of individuals, an independent study in this regard seems necessary in the legal literature of the country, and it is appropriate to explain the foundations of this matter well. Moreover, both supporters and opponents have not examined the rulings, effects, and exceptions of the retroactive effect of termination. Therefore, the purpose of this research is to clarify the status of the parties' agreement on the retroactive effect of contract termination and to explain the rulings and effects of this type of agreement. This also demonstrates the practical aspect of the work.

Accordingly, the main question of this article is whether it is possible for the parties to agree on the retroactive effect of termination. If this is accepted, the sub-question is: What are the rulings, effects, and exceptions of the retroactive effect of contract termination? The hypothesis of this article in response to the main question is that issues in the world of jurisprudence and law are not necessarily subject to the rules governing natural affairs; rather, they must be interpreted in a customary-rational manner, and with this method of interpretation, the retroactive effect of contract termination is possible.

Method

In this article, library resources (books, articles, software, etc.) have been used with an analytical-descriptive method. In addition to examining sources related to Iranian law and an extensive review of sources related to Imami jurisprudence, a comparative study has been conducted with the laws of England, France, Germany, and Egypt.

Findings

In natural matters, the precedence of the effect over the cause is impossible, but in conventional (*i'tibārī*) matters, this is possible and depends on the will of the validating party. A person can make

the effect precede the cause in terms of time, and this is not unacceptable in the eyes of custom, provided that rational goals can be achieved through the will of the validating party for the precedence of the effect over the cause.

In the legal systems of some countries, the primary effect of termination by law or by judicial practice is retroactive, dissolving the contract from the beginning. This itself implies the customary and rational acceptance of the possibility of a legal act having effect in the past. In some other legal systems, the possibility of individuals agreeing to create a legal effect in the past (such as concluding a contract with retroactive effect) is also accepted.

In Imami jurisprudence, in addition to some considering the effect of termination to be retroactive, there are also opinions that the terminating party can decide of their own will to terminate the contract from the beginning or to announce termination from that very moment, which implies the acceptance of creating a retroactive effect through the will of individuals.

Conclusion

The retroactive effect of contract termination is possible by agreement of the parties. This is accepted by custom (customary-rational interpretation). Hence, the main hypothesis of this article is proven.

In case of agreement on the retroactive effect of contract termination, it is necessary for the parties to specify the exact time of that effect in the past; failure to specify it in the contract will invalidate the agreement.

In case of the parties' agreement on the retroactive effect, after termination occurs, from the time specified in the contract, ownership of the benefits of the exchanged assets will vest in the party who becomes the owner of the asset after dissolution. In this case, if those benefits exist, they must be delivered to the owner; if they have perished, their equivalent (*mithl*) or value (*qīma*) must be delivered.

Despite accepting the possibility of the retroactive effect of contract termination by agreement, this also has exceptions, including

agreement on the retroactive effect of a marriage contract and cases where the retroactive effect conflicts with the rights of third parties.

Data Availability Statement

No data is available.

Ethical Considerations

The author has avoided any distortion, plagiarism, and research misconduct.

Funding

The author has not received any financial support in writing this article.

Conflict of Interest

The author declares that he has no conflicts of interest.

Declaration on the Use of AI Tools in the Writing Process

No AI tools were used in writing this article.

تبیین فقهی و حقوقی امکان توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته

امیرعباس عسکری^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار، حقوق خصوصی، پژوهشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: am.ab.askari@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله
فسخ قرارداد نسبت به آینده اثر دارد و تا هنگامی که موجبی برای فسخ قرارداد رخ نداده باشد قرارداد پابرجا است. بنابراین، با اعمال فسخ، قرارداد از همان زمان منحل خواهد شد و اثر فسخ به گذشته تسری نخواهد یافت. با وجود این، ممکن است طرفین قرارداد، مصلحت خود را در انحلال قرارداد از روز نخست بدانند و چنین توافق نمایند که در صورت فسخ قرارداد، قرارداد از ابتدا منحل گردد. در امکان پذیرش چنین توافقی در فقه و حقوق اختلاف وجود دارد و احکام، آثار و استثنائات آن به نحو مطلوب مشخص نگردیده است. لازم است مشخص شود که آیا امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با توافق اشخاص وجود دارد یا خیر و سپس احکام و آثار آن مشخص گردد. در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است و ضمن بررسی تطبیقی موضوع، این نتیجه به دست آمد که امکان تعمیم آثار فسخ قرارداد نسبت به گذشته وجود دارد. احکام، آثار و استثنائات این امر نیز بررسی و تشریح شده است.	نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۳۰ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱ کلیدواژه‌ها: اثر فقه‌قرایی، انحلال قرارداد، اعتباری، اثر فسخ.
استناد: عسکری، امیرعباس. (۱۴۰۵). تبیین فقهی و حقوقی امکان توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته. آموزه‌های فقه مدنی، ۱۸ (۳۳)، ۱۶۷-۲۰۰. https://doi.org/10.30513/cjd.2025.4889.1828 ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.	© نویسندگان.

مقدمه

فسخ قرارداد دارای اثر نسبت به آینده است (کاتوزیان، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۱۲؛ امامی، بی تا، ج ۱، ص ۵۴۶؛ شهیدی، ۱۴۰۰، ص ۲۰۵؛ صفایی، ۱۳۹۲، ص ۳۰۹؛ نهرینی، ۱۴۰۰، ص ۲۷۴؛ باقری اصل، ۱۴۰۰، ص ۳۸۸) و تا سببی برای فسخ قرارداد رخ نداده باشد، قرارداد به حیات خود ادامه می دهد. پس از وقوع امری که موجب فسخ قرارداد است، قرارداد از همان زمان فسخ منحل خواهد شد و این فسخ دارای اثر نسبت به آینده است. با وجود این، ممکن است طرفین قرارداد چنین توافقی نمایند که در صورت فسخ قرارداد، قرارداد از ابتدا منحل گردد. در امکان پذیرش چنین توافقی در فقه و حقوق اختلاف وجود دارد. برخی بحث بر سر این موضوع را به مباحث فلسفی گره زده اند و همان گونه که در فلسفه گفته اند هر معلولی علتی دارد و تا علت واقع نشود، معلول نیز واقع نخواهد شد؛ در حقوق نیز گفته شده تا عمل حقوقی (علت) انشا نشده باشد، نمی توان منتظر آثار ناشی از آن عمل (معلول) بود. با وجود این، گروهی در مقابل بر آن اند که در عالم حقوق و فقه، بنا بر مصالحی ممکن است طرفین قرارداد برای رسیدن به منافع خود، شرایطی را برگزینند که لزوماً قابل تفسیر و پذیرش با منطق علت و معلولی فلسفی از وقایع نیست. به عنوان مثال، طرفین قرارداد بیع توافق نمایند که در صورت فسخ قرارداد، قرارداد از زمان انعقاد منحل شود و مالکیت عوضین از روز نخست به مالکیت طرفین بازگردد. از این رو، نگاه فلسفی صرف برخی از علما به امور فقهی و حقوقی مورد نهی و انتقاد صریح برخی دیگر از ایشان قرار گرفته است (امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸، ص ۱۹-۲۰؛ جناتی شاهرودی، بی تا، ص ۵۰۰).

در خصوص پیشینه موضوع قابل ذکر است که در فقه امامیه و متعاقب آن حقوق موضوعه ایران در خصوص تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، بررسی مجزایی صورت نگرفته است. برخی با همان تفاسیر فلسفی مخالف امکان چنین توافقی هستند و برخی امکان توافق را بدیهی انگاشته و مبنای آن را به صورت کامل تبیین نکرده اند.

از حیث پیشینه تحقیق، در خصوص موضوع این مقاله پژوهش مستقلی پیش از

این صورت نگرفته است. در خصوص اثر قهقرایی فسخ، برخی مقالات و پایان نامه‌ها نگاشته شده است، از جمله: مقاله «بررسی تطبیقی اثر قهقرایی فسخ» اثر محمدهادی ساعی و امین کزازی، مقاله «بررسی فقهی حقوقی تأثیر فسخ معامله مبنا بر معاملات تملیکی متعاقب» اثر رضا زارعی و لیلا رحیمی، مقاله «اثر قهقرایی فسخ با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه» اثر عباس کریمی و رسول بهرامپوری، پایان نامه «امکان اثر قهقرایی فسخ قرارداد و استثنائات وارد بر آن» اثر مریم نصر و... با وجود این، آثار مذکور تفاوت اساسی با مقاله حاضر دارند. در آثار مذکور، حکم اولیه اثر فسخ (از حیث قهقرایی بودن یا نبودن) مورد بحث قرار گرفته است و ادله مربوط به اثر اولیه فسخ مورد نقد و بررسی قرار گرفته است و آثار آن بحث شده است، اما این موضوع که اگر حکم اولیه، تأثیر فسخ نسبت به آینده باشد، ولی طرفین قرارداد توافق بر تأثیر آن نسبت به گذشته (اثر قهقرایی) نمایند، توافق مذکور چه حکم و آثاری خواهد داشت، در آثار مذکور مورد بررسی قرار نگرفته است. به بیان دیگر، در آثار قبلی منتشرشده در خصوص اثر فسخ، بحث مفصلی صورت نگرفته است که آیا طرفین قرارداد می‌توانند توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته نمایند؟ و اگر بتوانند، احکام و آثار این توافق چیست؟ در آثار مذکور صرفاً از حکم اولیه اثر فسخ بدون توافق طرفین و به حکم قانون سخن گفته شده است، در حالی که در اثر حاضر از امکان ایجاد اثر قهقرایی به اراده اشخاص و احکام و آثار آن سخن خواهیم گفت. بنابراین، جنبه منحصر به فرد اثر حاضر این است که به صورت مفصل در خصوص تأثیر اراده اشخاص در اثر قهقرایی فسخ و احکام و آثار آن بحث خواهد کرد.

بنابراین، با توجه به اینکه تسری آثار فسخ به قبل از اعمال و حتی زمان انعقاد عقد به طور فزاینده‌ای در روابط حقوقی اشخاص شایع شده است، جای یک تحقیق مستقل در این خصوص در ادبیات حقوقی کشور خالی به نظر می‌رسد و شایسته است مبانی این امر به خوبی تبیین شود. مضاف بر این، چه موافقان و چه مخالفان، احکام، آثار و استثنائات تأثیر فسخ نسبت به گذشته را مورد بررسی قرار نداده‌اند. بنابراین، هدف این تحقیق این است که وضعیت توافق طرفین قرارداد بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته را روشن نموده و احکام و آثار این نوع توافق را تبیین نماید.

این مهم جنبه کاربردی اثر را نیز نشان می‌دهد؛ چه اینکه در این اثر روشن خواهد شد که اگر با وجود حکم اولیه تأثیر فسخ نسبت به آینده در حقوق ایران، طرفین قرارداد توافق نمایند که فسخ قراردادشان اثر نسبت به گذشته داشته باشد، آیا این توافق صحیح است یا خیر و آثار آن چه در روابط طرفین و چه در روابط با دیگران چه خواهد بود.

با این توضیح، سؤال اصلی این پژوهش از این قرار است که آیا امکان توافق طرفین قرارداد بر تأثیر فسخ نسبت به گذشته وجود دارد؟ در صورت پذیرش این امر، سؤال فرعی از این قرار است که احکام، آثار و استثنائات تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته چیست؟

فرضیه این مقاله در پاسخ به سؤال اصلی این است که موضوعات در عالم فقه و حقوق لزوماً تابع قواعد حاکم بر امور طبیعی نیستند، بلکه موضوعات مذکور را باید با روش عرفی - عقلایی تفسیر کرد و با این شیوه تفسیر، امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته وجود دارد.

جهت سنجش فرضیه مذکور، در مبحث نخست از امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با توافق طرفین صحبت خواهیم کرد. سپس در مبحث دوم، احکام و آثار تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته را مشخص کرده و در مبحث سوم به استثنائات پرداخته خواهد شد.

۱. امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با توافق طرفین

در خصوص تأثیر فسخ قرارداد در قانون مدنی به صراحت تعیین تکلیف نشده است، اما با استفاده از برخی مواد قانون مدنی در خصوص برخی اختیارات و همچنین مقررات مربوط به اقاله، مشهور حقوقدانان^۱ نظر به عدم اثر قهقرایی برای فسخ و تأثیر آن از زمان انشای فسخ و صرفاً نسبت به آینده داده‌اند (کاتوزیان، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۱۲؛ امامی، بی تا، ج ۱، ص ۵۴۶؛ شهیدی، ۱۴۰۰، ص ۲۰۵؛ صفایی، ۱۳۹۲، ص ۳۰۹؛ نهرینی، ۱۴۰۰، ص ۲۷۴؛ باقری

۱. برخی حقوقدانان بین انواع خیار در تأثیر نسبت به آینده و گذشته تفاوت قائل شده‌اند. در ادامه به دیدگاه ایشان اشاره خواهد شد.

اصل، ۱۴۰۰، ص ۳۸۸).^۱ در فقه امامیه، هرچند نظر مخالف نیز وجود دارد (به نقل از نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳، ص ۸۲)، اما قول مشهور بر تأثیر فسخ نسبت به آینده دلالت دارد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۷؛ حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۳۸؛ عاملی، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۷۷؛ عاملی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۱۵؛ عاملی، بی تا، ج ۴، ص ۵۹۵-۵۹۶؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۴۰). با وجود این، ممکن است طرفین قرارداد مصلحت کار خود را در این ببینند که در صورت فسخ قرارداد، انحلال قرارداد در گذشته اثر کرده و آثاری که در گذشته از قرارداد ناشی شده است را منتفی نماید. در این صورت، امکان توافق طرفین قرارداد در تأثیر فسخ نسبت به گذشته محل بحث و نظر است.

برخی امکان توافق طرفین قرارداد در تأثیر فسخ نسبت به گذشته را نپذیرفته‌اند. دیدگاه مخالفان بر دلایل ذیل استوار است:

(الف) عدم امکان تصرف در عنصر زمان: برخی از تأثیر فسخ قرارداد در گذشته به تبدیل قرارداد صحیح به باطل تعبیر کرده و بر این نظرند که همان طور که در امور طبیعی نمی‌توان در زمان گذشته تصرف کرد، در امور اعتباری حقوقی نیز نمی‌توان با تصرف در عنصر زمان، قراردادی را که صحیح بوده است باطل تلقی کرد (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۷۶ و ۸۰)؛ زیرا نظام امور واقعی در امور حقوقی نیز جاری است و نمی‌توان با تصرف در گذشته، ماهیت‌های حقوقی موجود در گذشته را معدوم کرد و یا تغییر داد (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۵۱-۵۵).

(ب) متناقض شدن وضعیت عقد در صورت تأثیر فسخ نسبت به گذشته: به عقیده برخی، تأثیر انحلال قرارداد در گذشته غیرممکن است؛ زیرا معنای آن پذیرش این امر است که تا زمان حصول موجب انحلال، قرارداد صحیح باشد و با حدوث سبب، از زمان انعقاد قرارداد تا حصول موجب انحلال، همزمان قرارداد باطل هم باشد و این مستلزم تناقض است (رضوی، ۱۴۰۰، ص ۱۵۵). به بیان دیگر، یک قرارداد نمی‌تواند در یک زمان صحیح تلقی شود و سپس به واسطه عارضه بعدی مانند تحقق شرط فاسخ، در همان زمان بطلان آن کشف شود (نهرینی، ۱۴۰۰، ص ۳۲۰).

۱. البته برخی از آنان در برخی مصادیق استثنائاتی بر اصل تأثیر فسخ نسبت به آینده قائل شده‌اند که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

نتیجه صحیح دانستن قرارداد در یک زمان و سپس باطل دانستن همان قرارداد در همان زمان این است که ابتدا در فاصله بین انعقاد قرارداد تا اعمال فسخ، خریدار را مالک بدانیم و پس از اعمال فسخ، در همان فاصله زمانی فروشنده را مالک بدانیم. در این صورت مالکیت انحصاری متعدد در مال واحد و در زمان واحد رخ می‌دهد که امری محال است.

ج) عدم تطابق فسخ قهقرایی با مکانیسم‌های قراردادی در نظام حقوقی ایران: به عقیده برخی، اینکه قراردادی در عالم اعتبار تحقق یابد و آثار قانونی جریان پیدا کند و سپس قرارداد مذکور با همه آثار آن از ابتدا و از زمان گذشته تا زمان انحلال معدوم شود، وضعیتی است که در مکانیسم قراردادهای در حقوق ایران و فقه اسلامی جایی برای آن نمی‌توان پیدا کرد و از این رو قابل پذیرش نیست (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۷۶ و ۸۰). مطابق با این استدلال، از آنجا که انحلال قهقرایی قرارداد در حقوق ایران و فقه اسلامی مصداقی ندارد و در نظام حقوقی ایران مبتنی بر فقه امامیه، نهادی که موجب انحلال قرارداد از ابتدا شود، به رسمیت شناخته نشده است، لذا نمی‌توان این اجازه را به طرفین قرارداد داد تا خود دست به ایجاد چنین نهادی بزنند. در مقابل، به دلایل ذیل می‌توان به ایرادهای وارده پاسخ داده و حکم به صحت توافق اشخاص در تأثیر فسخ نسبت به گذشته داد:

نخست) اعتباری بودن ماهیت قرارداد و لزوم تفسیر عرفی-عقلایی آن: حقوق دارای ماهیت اعتباری است نه حقیقی. لزوماً قواعد حاکم بر عالم اعتبار با قواعد حاکم بر عالم خارج یکسان نیست و آنچه در عالم تکوین غیرممکن جلوه می‌نماید، در عالم اعتبار می‌تواند ممکن باشد و بستگی به خواست معتبر دارد (خمینی، ۱۳۸۲، ش، ج ۱، ص ۱۶۳-۱۷۲؛ خمینی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۷۶-۲۷۷؛ خویی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۰۶، ۳۰۹ و ۳۱۳). در صورتی که اعتبارکننده جهت نیل به منفعتی بخواهد اثر یک ماهیت حقوقی را به گذشته تعمیم دهد، این امر غیرممکن نخواهد بود؛ چون تقدم زمانی معلول بر علت در عالم حقوق که عالم اعتبار است، هیچ‌گونه اشکالی در بر ندارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۳۵۱؛ نراقی، ۱۴۲۲، ص ۶۵؛ امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۲۰؛ کوه کمری، ۱۴۰۹، ص ۳۶۰-۳۶۶؛ قمی، ۱۴۲۶، ج ۷، ص ۴۳۶؛ محقق داماد، ۱۳۹۸، ص ۱۵۵).

روش تفسیر مسائل حقوقی (به‌ویژه حقوق قراردادها که اصولاً احکام آن امضایی است) روش‌های مرسوم در فلسفه وجودشناسی (لزوم تقدم زمان علت بر معلوم و زمان شرط بر مشروط و...) نیست، بلکه روش عرفی-عقلایی است. در هر مورد برای تجویز یا عدم تجویز یک امر حقوقی باید به عرف و بنای عقلا تمسک جست (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۴-۱۵). در این روش تسامح جاری است (همدانی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۳)؛ البته منظور از تسامح عدم دقت نیست، بلکه منظور دوری جستن از دقت عقلی و برهانی است (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۱، ص ۲۱۸-۲۱۹).

با این روش تفسیر باید امکان توافق بر تأثیر فسخ قرارداد در گذشته را پذیرفت، زیرا در عرف عامه مردم، انحلال قرارداد از روز نخست امری محال نیست و انحلال قهقریایی قرارداد در قراردادهای جاری بین مردم (از جمله با درج عباراتی چون «قرارداد کأن لم یکن خواهد شد» در قرارداد) دیده می‌شود. همچنین، تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته دور از قبول عقلا نیست و عقلا در صورت وجود نفع عقلایی، تقدم زمان معلول بر علت در امور حقوقی که وظیفه تنظیم روابط اشخاص را دارد، فاقد اشکال می‌دانند.

علاوه بر این، تعمیم اثر فسخ قرارداد به گذشته با تناقض مواجه نیست. هرچند انقلاب حقیقی در امور حقیقی و اعتباری ممتنع است، اما انقلاب اعتباری در امور اعتباری ممکن و صحیح است (خمینی (ره)، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۲۴). به بیان دیگر، در امور اعتباری با تعدد زمان اعتبار می‌توان معتبر را تغییر داد؛ یعنی می‌توان در یک زمان (مثلاً دوشنبه) «الف» را مالک مالی بدانیم و با اعتباری جدید پس از آن (مثلاً در روز چهارشنبه)، در همان زمان اولیه (دوشنبه) «ب» را مالک همان مال فرض کنیم. بر همین مبنا، به عقیده برخی مانعی ندارد که در عالم اعتبار مالک یک مال، مالش را متقدم بر زمان قرارداد و نسبت به زمان گذشته به دیگری منتقل کند، همان‌طور که می‌تواند آن را متأخر از زمان قرارداد (تأخیر در انتقال مالکیت) بفروشد (کوه‌کمری، ۱۴۰۹، ص ۳۷۲). وانگهی، به عقیده برخی، اجتماع چند مالک به نحو استقلال در مال واحد لزوماً امر نامعقولی نیست و در برخی فروع فقهی پذیرفته شده است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۲۳).

دوم) آزادی اراده در تعیین زمان تأثیر فسخ: مطابق با اصل آزادی قراردادهای، طرفین قرارداد در تشکیل قرارداد و درج هرگونه شرط ضمن آن و همچنین در انحلال قرارداد به هر نحو آزاد می‌باشند، مگر اراده آنان مغایر با قوانین امری یا نظم عمومی باشد. در خصوص فسخ قرارداد، آنچه باید مورد توجه قرار گیرد این است که فسخ به معنای «انحلال قرارداد» است و نه «انحلال قرارداد نسبت به آینده». در واقع مقتضای فسخ انحلال است و نه انحلال نسبت به آینده، و طرفین قرارداد باید در تعیین زمان انحلال قرارداد آزاد باشند. از طرف دیگر، تأثیر فسخ قرارداد نسبت به آینده مربوط به نظم عمومی نبوده و قاعده‌ی امری و بدون تخلف نیست، بلکه اثر نوعی فسخ است که در صورت سکوت طرفین قرارداد بر فسخ بار خواهد شد، اما طرفین قرارداد می‌توانند برخلاف آن توافق نمایند (کاتوزیان، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۵) و توافق آنان به حکم ماده ۱۰ قانون مدنی و آیه «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» لازم‌الاتباع خواهد بود. برخی حقوقدانان به صراحت نقش اراده طرفین قرارداد در تعیین زمان تأثیر فسخ قرارداد را پذیرفته‌اند. ایشان که در خیار شرط قائل به تأثیر آن نسبت به گذشته هستند، انحلال قرارداد از زمان تشکیل را نتیجه‌ی قصد مشترک طرفین می‌دانند؛ زیرا در خیار شرط طبق قصد متعاقدين، قرارداد متزلزل است و آن‌ها می‌خواهند در صورت فسخ قرارداد، وضعیت به پیش از زمان انعقاد قرارداد بازگردد (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۳، ص ۴۹-۵۰). در فقه امامیه نیز برخی بر نقش اراده صاحب حق فسخ در تأثیر آن نسبت به گذشته نظر داده‌اند (خمینی (ره)، ۱۴۱۸ الف، ج ۲، ص ۱۲۹). به عقیده ایشان، صاحب حق فسخ این اختیار را دارد که قرارداد را از اول (زمان انعقاد قرارداد) یا از حین انشای فسخ و یا حتی فاصله‌ای بین این دو فسخ نماید (خمینی (ره)، ۱۴۱۸ ب، ج ۲، ص ۱۹۰ و ۳۴۳). بدیهی است در صورتی که اختیار ذوالخیار در تعیین زمان تأثیر فسخ پذیرفته شود، به طریق اولی می‌توان به صحت توافق طرفین در این خصوص رأی داد.

سوم) وجود مصادیق فسخ قهقرایی یا نهاد مشابه آن در نظام حقوقی ایران: چنان‌که گذشت، یکی از ایراداتی که به تأثیر فسخ قرارداد در گذشته وارد شده است، عدم تطابق فسخ قهقرایی با مکانیسم‌های موجود در نظام حقوقی ایران مبتنی بر فقه امامیه است. این ادعا از دو جهت مخدوش است:

اولاً، عدم تطابق یک نهاد حقوقی با نهادهای موجود در نظام حقوقی ایران لزوماً به معنای عدم صحت آن نهاد نیست. آنچه از اصول و قواعد فقهی و حقوقی حاکم بر حوزه معاملات فهمیده می‌شود، این است که تطابق هر نهاد حقوقی با احکام فقهی و حقوقی ضرورت ندارد، بلکه عدم مغایرت آن نهاد با قواعد آمره کفایت می‌کند. آیه «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و تفاسیر فقهی متأخر از آن و همچنین اصل اباحه مؤیدی بر این امر است. در نظام حقوقی کنونی ایران نیز با وجود ماده ۱۰ قانون مدنی، تردیدی نیست که هر توافقی معتبر است مگر برخلاف قوانین امری باشد. بنابراین، فسخ قهقرایی قرارداد مغایر هیچ‌یک از موارد مذکور نیست و هرچند شاید قابل انطباق با مکانیسم‌های موجود در نظام حقوقی ایران نباشد، اما مغایرتی با اصول حاکم بر حقوق قراردادها در نظام حقوقی ایران ندارد و همین امر جهت پذیرش صحت آن کفایت می‌کند.

ثانیاً، این ادعا که فسخ قهقرایی قرارداد در نظام حقوقی ایران مبتنی بر فقه امامیه سابقه‌ای ندارد، صحیح به نظر نمی‌رسد. پیش از این گذشت که برخی تأثیر اعمال خیار شرط را قهقرایی می‌دانند و برخی دیگر در فسخ قرارداد بر این عقیده‌اند که تعیین زمان تأثیر فسخ با دارنده‌ی حق فسخ است. مضاف بر این، فسخ قهقرایی قرارداد دارای آثاری شبیه به ابطال قرارداد است که آثار قرارداد را از زمان انعقاد منتفی می‌کند. امکان ابطال قرارداد در حقوق ایران هرچند استثنائی است، اما به طور کلی امری ناشناخته نیست و در برخی قوانین ایران قانون‌گذار ابطال قرارداد را پیش‌بینی کرده است و این‌گونه نیست که چنین وضعیتی سابقه‌ای در نظام حقوقی ایران نداشته باشد. مصداق بارز ابطال قرارداد را می‌توان ماده ۱۷۹ قانون دریایی مصوب ۱۳۴۳/۰۶/۲۹ دانست که مطابق با آن: «هر قرارداد کمک و نجات که در حین خطر و تحت تأثیر آن منعقد شده و شرایط آن به تشخیص دادگاه غیرعادلانه باشد، ممکن است به تقاضای هر یک از طرفین به وسیله دادگاه باطل و یا تغییر داده شود...». به موجب این ماده، قرارداد کمک و نجات که در زمان خطر و تحت تأثیر آن در دریا منعقد می‌شود، در صورتی که شرایط آن ناعادلانه باشد، به درخواست هر یک از طرفین قابل ابطال خواهد بود و به حکم دادگاه قرارداد از ابتدا بی اثر خواهد شد.

جالب اینکه عنوان ماده مذکور «امکان تغییر یا فسخ قرارداد کمک و نجات» است. ماده ۱۳۱ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷/۱۲/۲۴، ماده ۷ کنوانسیون بین‌المللی نجات دریایی مصوب ۱۹۸۹ لندن (که ایران به موجب قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون بین‌المللی نجات دریایی مصوب ۱۳۷۳/۰۱/۳۰ به آن پیوسته است)، بند «ج» ماده ۵۱ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی مصوب ۱۳۸۶/۱۱/۰۸ و بند ۷ ماده ۶۱ همان قانون را از دیگر مصادیق ابطال قرارداد در نظام حقوقی ایران می‌توان دانست.

چهارم) پذیرش امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته در سایر نظام‌های حقوقی: از حیث حقوق تطبیقی، در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته پذیرفته شده است. این پذیرش به دو صورت است: در مواردی به عنوان حکم اولیه، فسخ قرارداد موجب انحلال قرارداد نسبت به گذشته می‌شود و در مواردی هرچند حکم اولیه تأثیر فسخ نسبت به آینده است، اما طرفین قرارداد می‌توانند توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته نمایند. پذیرش فسخ قهقرایی به عنوان حکم اولیه در قوانین سایر کشورها و همچنین از سوی حقوقدانان خارجی خود می‌تواند مؤیدی بر عقلایی بودن این نوع فسخ باشد و از طرف دیگر، پذیرش امکان توافق اشخاص در این خصوص، حاکی از امری نبودن قوانین مربوط به زمان تأثیر فسخ در نظام حقوقی سایر کشورها و آزادی اراده در این خصوص است. در ادامه نتیجه بررسی تطبیقی موضوع خواهد آمد.

در حقوق فرانسه، تا پیش از اصلاحات سال ۲۰۱۶، دیدگاه غالب بر این بود که فسخ قرارداد اثر قهقرایی نسبت به گذشته دارد (Mazeaud & Henri, 1997, pp. 656). هرچند قانون مدنی فرانسه حکم صریحی در خصوص تأثیر فسخ قرارداد نداشت، اما دکترین حقوقی و رویه قضایی با استنباط از مقررات قانون مدنی در مورد زمان تأثیر تحقق شرط فاسخ (مواد ۱۱۸۳ و ۱۱۸۴ سابق قانون مدنی)، بر این نظر بودند که در قراردادهای آنی، اثر فسخ به گذشته سرایت می‌کند و فسخ دارای اثر قهقرایی است، برخلاف قراردادهای مستمر که فسخ نسبت به آینده مؤثر است (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۵۲؛

پاکباز، ۱۴۰۱، ص ۳۲۷-۳۲۹). در اصلاحات سال ۲۰۱۶ قانون مدنی فرانسه، در ماده ۱۲۲۹ مقرر شد که فسخ موجب خاتمه قرارداد است. از این رو در نگاه نخست ممکن است برداشت شود که اثر نسبت به آینده برای فسخ در نظر گرفته شده است، اما برداشت حقوقدانان فرانسوی از آن ماده در کنار سایر مواد و رویه قضایی این است که ماده مذکور به این معنا نیست که فسخ صرفاً آینده‌نگر است، بلکه دارای آثار مهمی نسبت به گذشته است (Terré, Simler, Lequette & Chénédé, 2019, p. 881).

در حقوق آلمان، فسخ قرارداد با توجه به دلیل آن دارای آثار متفاوت است. در خصوص فسخ به موجب نقض تعهد قراردادی، هرچند حکم صریحی در قانون مدنی نیامده است، اما برخی مقررات موجود در قانون مدنی حکایت از تأثیر گسترده فسخ نسبت به گذشته دارد. به موجب بند ۱ ماده ۳۴۶ قانون مدنی آلمان، قاعده کلی این است که طرفین موظف‌اند هر چیزی را که قبلاً از طرف دیگر دریافت کرده‌اند، به گونه‌ای بازگردانند. به عنوان مثال، اگر فروشنده خودرو، مالی را همراه خودرو منتقل کرده و در اختیار خریدار قرار داده باشد، خریدار باید مال را مجدداً به فروشنده واگذار کرده و خودرو را به وی تحویل دهد. همچنین، طرفین باید هرگونه منافعی را که ممکن است از اجرای قرارداد در این مدت به دست آورده باشند، تحویل دهند. اگر استرداد ممکن نباشد، بند ۲ ماده ۳۴۶ قانون مدنی آلمان^۱ تصریح می‌کند که طرفی که نمی‌تواند به تعهدات مندرج در بند ۱ همان ماده عمل کند، باید با پرداخت پول جبران کند (Markesinis, Unberath & Johnston, 2006, pp. 433-434). در فسخی که به موجب برخی اشتباهات رخ داده در قرارداد انجام می‌شود، انحلال قرارداد دارای اثر قهقرایی است و از ابتدا قرارداد را منحل می‌کند (Ibid, p. 289).

در حقوق انگلیس، عوامل مختلفی حق انحلال قرارداد را به طرفین قرارداد می‌دهد که برخی دارای اثر قهقرایی است و برخی صرفاً نسبت به آینده قرارداد را منحل می‌کند. برخی از این عوامل مانند نقض تعهدات قراردادی، در شرایط خاص این حق را به طرف مقابل می‌دهد تا قرارداد را نسبت به آینده فسخ کند بدون اینکه

1. German civil code: burgerliches Gesetzbuch (BGB).

به حقوق و تعهدات سابق خللی وارد آید. به این اقدام اصطلاحاً «Termination» یا «خاتمه قرارداد» گویند که آثاری مشابه فسخ قرارداد در حقوق ایران دارد. اما برخی عوامل دیگر از جمله ارائه اطلاعات نادرست (اظهار خلاف واقع)^۱، اجبار^۲، نفوذ ناروا (اکراه)^۳، تقلب^۴ و... این حق را برای طرف مقابل ایجاد می‌کند که قرارداد را از روز انعقاد منحل نماید. به این اقدام «Rescission» گویند که آثار آن شبیه فسخ با اثر قهقرایی یا ابطال قرارداد است (Goode, 2004, pp. 79-80; Burrows, 2016, p. 171) و طرفین را به موقعیتی که پیش از انعقاد قرارداد داشتند، بازمی‌گرداند (Seddon & Bigwood, 2017, p. 568; Suff, 1997, p. 59; Charman, 2007, p. 179; Robertson & Paterson, 2020, p. 446). در این موارد، تأثیر فسخ بر قرارداد، حذف کامل آن است (Furmston, 2017, ch. 4, p. 75) و گویی قرارداد هرگز به وجود نیامده است (O'Sullivan & Hilliard, 2012, p. 233). نکته قابل توجه اینکه حتی در مواردی که فسخ اثر قهقرایی ندارد (Termination)، پذیرفته شده است که در صورت توافق طرفین قرارداد بر اثر قهقرایی فسخ، قرارداد مطابق با توافق طرفین از ابتدا منحل خواهد شد (Seddon & Bigwood, 2017, p. 1096).

در حقوق آمریکا نیز برخی اشتباهات، اظهار خلاف واقع، اجبار و... قرارداد را قابل ابطال می‌کند و حتی مشابه جهت فسخ قهقرایی قرارداد به طرف دیگر قرارداد می‌دهد (Snyder & Burge, 2017, pp. 283-284; Verkerke, 2012, pp. 17-18, 35, 99; Ricks, 2017, p. 241).

در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا^۵ مصوب سال ۱۹۸۰ نیز هرچند تصریحی بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته نشده است، اما از برخی مقررات آن از جمله بند ۲ ماده ۸۱ و ماده ۸۴، اثر قهقرایی فسخ به ذهن متبادر می‌شود. به موجب بند ۲ ماده ۸۱ کنوانسیون مذکور، طرفی که قرارداد را به طور کامل یا جزئی اجرا کرده است،

-
1. Misrepresentation.
 2. Duress.
 3. Undue Influence.
 4. Fraud.
 5. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG).

می‌تواند هر آنچه را که طبق قرارداد عرضه کرده یا پرداخت کرده است، از طرف دیگر استرداد کند. در ماده ۸۴ کنوانسیون، تکلیف هر طرف قرارداد به پرداخت بهره^۱ ثمن یا استرداد منافع یا پرداخت ارزش منافع به طرف دیگر پیش‌بینی شده است. پیش از کنوانسیون مذکور، در بند ۲ ماده ۷۸ و ماده ۸۱ کنوانسیون مربوط به قانون یکنواخت در مورد بیع بین‌المللی کالا^۲ مصوب ۱۹۶۴ نیز مقررات مشابه آمده است و کنوانسیون اخیر را منشأ احکام مذکور در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا، مصوب ۱۹۸۰ در خصوص تأثیر فسخ نسبت به گذشته دانسته‌اند (Schwenzer & Fountoulakis. 2007. P583 & 585).

در حقوق مصر، برای فسخ اثر قهرقراضی قائل هستند و با وقوع فسخ، قرارداد از زمان انعقاد منحل می‌شود. در این خصوص در ماده ۱۶۰ قانون مدنی مصر چنین آمده است: «در صورت فسخ قرارداد، متعاقدين به وضعیت پیش از قرارداد بازمی‌گردند و اگر این امر ممکن نباشد، حکم به جبران خسارت ممکن است.» به عقیده حقوقدانان مصری، با توجه به اطلاق این ماده، با وقوع هر یک از اقسام سه‌گانه فسخ که در نظام حقوقی مصر وجود دارد، قرارداد از زمان وقوع منحل می‌شود، نه از زمان فسخ یا حکم دادگاه به فسخ؛ بنابراین، فسخ اثر رجعی دارد (سنه‌وری، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۸۳).

در نتیجه ادله و توضیحات فوق، باید پذیرفت که طرفین قرارداد، بدون آنکه با محدودیت‌های عالم واقع مواجه باشند، مبتنی بر آیه «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و ماده ۱۰ قانون مدنی می‌توانند با توافق یکدیگر آثار فسخ قرارداد را به گذشته تعمیم دهند و در روابط خود این‌گونه اعتبار نمایند که قرارداد از همان ابتدا منحل شده است. این اعتبار دارای نفع عقلایی است و مورد پذیرش عقلا است و از سوی شارع یا قانون‌گذار نیز رد نشده است و مغایر با هیچ‌یک از قوانین آمره نیست.

۲. احکام و آثار تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته

با پذیرش امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته و از روز انعقاد قرارداد، همانند نظریه کشف در انعقاد قراردادهایی مثل قرارداد فصولی و اکراهی، کلیه آثاری

1. Convention relating to a Uniform Law on the International Sale of Goods (ULIS).

که بر مالکیت از گذشته تا به حال امکان تحقق دارد، محقق خواهد شد (اراکي، ۱۴۱۴، ص ۳۱-۳۲).

از این رو، در این مبحث، احکام و آثار تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته با توافق طرفین مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱. لزوم تعیین دقیق زمان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته

آزادی اراده طرفین قرارداد در تعیین تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته منحصر به توافق بر تأثیر فسخ از زمان انعقاد قرارداد نیست و توافق طرفین می تواند ناظر به شروع تأثیر فسخ از هر زمان باشد (خمینی (ره)، ۱۴۱۸، ب، ج ۲، ص ۱۹۰). به عنوان مثال، اگر قرارداد در تاریخ ۱۴۰۱/۰۱/۱۵ منعقد شده باشد و در تاریخ ۱۴۰۱/۰۲/۰۱ فسخ شود، ممکن است طرفین توافق کرده باشند که در صورت فسخ قرارداد، فسخ از تاریخ ۱۵ روز پس از انعقاد قرارداد (۱۴۰۱/۰۱/۱۵) مؤثر واقع شود. در این فرض، انحلال قرارداد از زمان تعیین شده توسط طرفین قرارداد مؤثر خواهد بود و آثار خود را به همراه خواهد داشت. بنابراین، از آنجا که زمان تأثیر فسخ قرارداد می تواند آثار زیادی به همراه داشته باشد و میزان تعهدات طرفین پس از فسخ قرارداد را مشخص نماید، لازم است زمان تأثیر فسخ قرارداد به نحو دقیق از سوی طرفین مشخص شود. حال اگر تاریخ دقیق تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته در قرارداد مشخص نشده باشد و طرفین صرفاً تصریح به اثر کشفی یا قهقرایی نمایند (مثلاً در یک قرارداد بیع آمده باشد که در صورت اعمال حق فسخ از سوی فروشنده، قرارداد از گذشته منحل گردد)، این امر چه تأثیری در وضعیت قرارداد خواهد گذاشت؟ ممکن است گفته شود موضوع توافق طرفین مجهول و در نتیجه باطل است، اما با توجه به اینکه در غالب موارد منظور از اثر کشفی یا قهقرایی تأثیر فسخ، انحلال از روز انعقاد قرارداد است، صحیح تر این است که مواردی که طرفین قرارداد به نحو مطلق بر اثر کشفی یا قهقرایی تصریح کرده و تاریخ دقیق آن را مشخص نکرده اند، حمل به مورد غالب شود و فرض شود که مقصود طرفین تأثیر از زمان انعقاد قرارداد بوده است.

فرض دیگری نیز قابل تصور است: ممکن است طرفین توافق بر تأثیر فسخ نسبت به گذشته نمایند اما بین دو تاریخ در خصوص تأثیر انحلال قرارداد اختلاف شود:

یک تاریخ نزدیک‌تر به زمان انعقاد قرارداد و دیگری نزدیک‌تر به زمان وقوع فسخ قرارداد. در این فرض، از آنجا که اصل بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به آینده است و اثر قهقرایی استثنای محسوب می‌شود، در موارد تردید باید به اصل اولیه رجوع کرد و زمان تأثیر فسخ قرارداد را زمان نزدیک‌تر به وقوع فسخ دانست.

۲-۲. وضعیت مالکیت منافع عوضین در صورت تأثیر فسخ قرارداد نسبت به

گذشته

شاید بتوان گفت مهم‌ترین اثر تأثیر فسخ قرارداد در گذشته، وضعیت مالکیت منافع عوضین است، به نحوی که فقها و حقوقدانان ذیل موضوع زمان تأثیر فسخ قرارداد عمدتاً به بررسی همین اثر پرداخته‌اند. در صورت توافق طرفین بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، پس از وقوع فسخ، از زمان تعیین شده در قرارداد، مالکیت منافع عوضین به طرفی که پس از انحلال مالک عین خواهد شد، تعلق خواهد گرفت. به عنوان نمونه، اگر قرارداد بیعی منعقد شده باشد و فسخ شود، منافع مبیع در زمان بین‌روزی که اثر فسخ به آن تعمیم داده شده است تا روز اعمال حق فسخ، متعلق به فروشنده و منافع ثمن در همان زمان متعلق به مشتری خواهد بود. در این صورت، اگر منافع مذکور موجود باشد باید به مالک تسلیم شود و در صورتی که از بین رفته باشد، باید مثل یا قیمت آن به مالک تسلیم شود. بنابراین، با تراضی بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، طرفین نسبت به منافع گذشته عوضین قرارداد حق پیدا می‌کنند. به عنوان مثال، اگر شخصی باغ متعلق به خود را به دیگری بفروشد و تراضی نمایند که در صورت فسخ قرارداد، قرارداد از روز نخست منحل شود و سپس قرارداد پس از ۳ ماه توسط یکی از طرفین فسخ شود، فروشنده می‌تواند منافع باغ در فاصله بین زمان انعقاد قرارداد تا زمان فسخ قرارداد را از خریدار مطالبه کند. در این صورت، اگر درختان باغ ثمره داده باشد و هنوز خریدار از آن بهره‌برداری نکرده باشد، ثمره‌های مذکور متعلق به فروشنده خواهد بود و اگر خریدار سابقاً از آن استفاده کرده باشد، موظف است مثل یا قیمت آن را به فروشنده مسترد نماید.

از حیث حقوق تطبیقی نیز در نظام‌های حقوقی و اسناد بین‌المللی‌ای که تأثیر فسخ نسبت به گذشته پذیرفته شده است، بر لزوم استرداد منافع عوضین به طرف

دیگر تصریح شده است:

در حقوق آلمان، مستنبط از ماده ۳۴۶ قانون مدنی، در فرض فسخ قرارداد، علاوه بر استرداد عوضین، طرفین باید هرگونه منافی را که ممکن است از اجرای قرارداد در این مدت به دست آورده باشند، تحویل دهند (Markesinis, Unberath & Johnston, 2006, p. 433). در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۸۰، بر پرداخت بهره ثمن توسط فروشنده و استرداد منافع مبیع توسط خریدار تأکید شده است. مطابق با بند ۱ ماده ۸۴ کنوانسیون مذکور، اگر فروشنده ملزم به استرداد ثمن باشد، باید منافع (بهره) آن را نیز از تاریخ پرداخت ثمن بپردازد. در طرف مقابل، مطابق با بند ۲ ماده ۸۴ کنوانسیون، خریدار باید در دو فرض تمام منافی را که از کالا یا بخشی از آن به دست آورده است با فروشنده حساب کند: الف) اگر باید کالا یا بخشی از آن را استرداد کند؛ ب) اگر استرداد تمام یا قسمتی از کالا اساساً به همان شرایطی که آن را دریافت کرده است برای او غیرممکن باشد، اما با وجود این قرارداد فسخ یا فروشنده را ملزم به تحویل کالای جایگزین کرده باشد. مشابه همین دو مقرر در بند ۱ و ۲ ماده ۸۱ کنوانسیون مربوط به قانون یکنواخت در مورد بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۶۴ نیز آمده است. در حقوق مصر، با فسخ قرارداد باید عوضین به وضعیت پیش از قرارداد بازگردد؛ بنابراین اگر قرارداد فسخ شده بیع باشد، مبیع باید با منافعش مسترد شود و ثمن نیز باید همراه با بهره قانونی به طرف دیگر بازگردد (سنهوری، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۸۳).

تکلیف هر طرف قرارداد به استرداد منافع یا جبران به مثل یا قیمت مختص منافع مستوفات نیست، بلکه هر طرف علاوه بر جبران منافع مستوفات، منافع غیرمستوفات را نیز باید جبران نماید. به عنوان مثال، اگر قرارداد بیعی نسبت به یک خانه منعقد شده باشد و پس از ۳ ماه قرارداد فسخ شود و طبق توافق قبلی طرفین، فسخ از ابتدای قرارداد مؤثر باشد، در این صورت خریدار حتی اگر از خانه خریداری شده استفاده نکرده باشد (مثلاً خانه خالی مانده باشد)، باز هم موظف است مابه‌ازای منافع غیرمستوفات را به فروشنده پرداخت نماید. در این خصوص، در حقوق آلمان علاوه بر منافع واقعاً استفاده شده، منافی که امکان استفاده از آن فراهم بوده است ولو استفاده نشده باشد (منافع غیرمستوفات) نیز باید جبران شود

خارجی در بیع مشمول کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا، در خصوص تکلیف خریدار به جبران منافعی که می‌توانسته از آن استفاده کند اما در واقع استفاده نکرده است (منافع غیرمستوفات) اعلام نظر قطعی نکرده و آن را محل اختلاف دانسته‌اند (Markesinis, Unberath & Johnston, 2006, p. 433). با وجود این، برخی نویسندگان (Schwenzer & Fountoulakis, 2007, p. 596).

۳. استثنائات تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته

هرچند اصل آزادی اراده اشخاص در تعیین زمان تأثیر فسخ قرارداد و تعمیم آثار آن در گذشته پذیرفته شد، اما این آزادی بی‌قید و شرط نیست و توافق اشخاص در این خصوص در برخی موارد استثنائاً قابل پذیرش نخواهد بود که به بررسی آن خواهیم پرداخت.

۳-۱. عدم امکان تأثیر فسخ قرارداد نکاح نسبت به گذشته

با توجه به اهمیت و جایگاه خانواده در جامعه، قوانین مرتبط با حوزه ازدواج و از جمله انحلال آن (طلاق، فسخ و بذل مدت) از نوع قوانین آمره و قوانین مربوط به نظم عمومی جامعه محسوب می‌شوند و اراده اشخاص در تغییر احکام آن جز در مواردی که در قانون تصریح شده باشد، کارگزار نخواهد بود. علاوه بر این، با توجه به اینکه تأثیر انحلال نکاح در گذشته آثار غیرقابل قبولی به همراه دارد و از جمله روابط مشروع اشخاص را تبدیل به روابط نامشروع و نسب فرزندان احتمالی ناشی از آن ازدواج را نامشروع جلوه می‌دهد، نمی‌توان به اشخاص اجازه داد تا در خصوص زمان تأثیر انحلال نکاح توافق نمایند. بنابراین، طرفین قرارداد نکاح نمی‌توانند در خصوص زمان تأثیر فسخ نکاح از سوی یکی از آنان با یکدیگر توافق نمایند و در نتیجه هرگونه توافق در این زمینه به علت مغایرت با قوانین آمره و نظم عمومی قابل پذیرش نخواهد بود.

۳-۲. مغایرت تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با حقوق اشخاص ثالث

توافق اشخاص با یکدیگر فقط نسبت به خود آنان مؤثر است و نمی‌تواند به حقوق اشخاص ثالث خللی وارد کند. اثر توافق اشخاص نسبی و محدود به روابط

خود آنان است و نسبت به اشخاص ثالث نمی‌تواند حق یا دینی ایجاد نماید یا حقوق او را منتقل سازد و یا از بین ببرد. مطابق با این قاعده، در فرض توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، اثر قهقرایی انحلال قرارداد نمی‌تواند به حقوق اشخاص ثالث لطمه‌ای وارد کند و نسبت به شخص ثالث غیرقابل استناد خواهد بود. در ادامه به برخی از مصادیق مغایرت اثر قهقرایی فسخ قرارداد با حقوق اشخاص ثالث اشاره خواهد شد.

۳-۲-۱. عدم امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق

اعمال حقوقی صرفاً نسبت به طرفین آن نافذ است و نمی‌تواند نافی حقوق اشخاص ثالث باشد. یکی از مصادیق بارز این گزاره، عدم تأثیر فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق است. در خصوص تأثیر فسخ قرارداد بر قراردادهای سابق در فقه امامیه اختلاف نظر وجود دارد، اما مشهور اصولاً اثر فسخ را نسبت به آینده می‌داند و اعمال خیار را در قراردادهایی که سابق بر فسخ منعقد شده‌اند مؤثر نمی‌داند. در حقوق موضوعه نیز هرچند قانون مدنی به صراحت تکلیف موضوع را مشخص نکرده است، اما با توجه به برخی مواد قانون مذکور از جمله مواد ۴۵۴ و ۴۵۵ و مطابق با دیدگاه مشهور در فقه امامیه، حقوقدانان اصولاً اثر قهقرایی برای فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق قائل نیستند. با وجود پذیرش عدم تأثیر فسخ قرارداد بر قراردادهای سابق در حقوق ایران، اما جای این سؤال باقی است که در صورت توافق طرفین قرارداد بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته و از زمان انعقاد قرارداد، آیا همچنان باید قائل به عدم تأثیر فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق شد یا خیر؟ توضیح اینکه دیدگاه مشهور فقهای امامیه و حقوقدانان مبنی بر عدم تأثیر فسخ قرارداد در قراردادهای سابق ناشی از دیدگاه آنان مبنی بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به آینده است و آنان به فرض توافق طرفین مبنی بر تأثیر فسخ قرارداد در گذشته نظر نداشته‌اند.

پاسخ به سؤال مطرح شده نیازمند تحلیل و بررسی است و دو احتمال در خصوص آن قابل طرح به نظر می‌رسد:

احتمال نخست اینکه با در نظر گرفتن خواست طرفین قرارداد مبنی بر تأثیر فسخ

قرارداد در گذشته، حکم به تأثیر فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق داد (کریمی و بهرامپوری، ۱۳۹۶، ص ۸۰۸). این دیدگاه در برخی نظام‌های حقوقی مورد پذیرش قرار گرفته است. در حقوق مصر که اثر فسخ - بدون نیاز به توافق طرفین و به حکم قانون - قهقرای است، فسخ قرارداد نسبت به حقوق اشخاص ثالث نیز دارای اثر رجعی است؛ در نتیجه اگر قرارداد بیع باشد و مشتری مبیع را به مشتری دوم فروخته باشد یا حقوقی چون حق ارتفاق یا حق انتفاع برای شخص ثالث نسبت به آن مبیع شکل گرفته باشد، سپس فروشنده فسخ قرارداد را بخواهد و درخواستش پذیرفته شود، در این صورت عین مجرد از حقوق مذکور باید به وی مسترد شود (سنهوری، بی تا، ج ۱، ص ۵۸۶).

احتمال دوم این است که با احترام به حقوق اشخاص ثالث، توافق طرفین در تأثیر فسخ قرارداد در گذشته را صرفاً در روابط خود آنان مؤثر دانست و توافق آنان را نسبت به اشخاص ثالث با حسن نیت غیرنافذ یا غیرقابل استناد در نظر گرفت. به نظر می‌رسد با توجه به اینکه تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته در حقوق ایران برخلاف اصل و مورد غالب است، باید جانب شخص ثالث با حسن نیت را گرفت و در مواردی که اثبات نشود شخص ثالث از این شرط مطلع بوده یا به نحو متعارفی باید از آن مطلع می‌شده، باید حکم به صحت قرارداد سابق نمود. بنابراین، حتی در مواردی که طرفین قرارداد توافق بر تأثیر فسخ قرارداد خود نسبت به گذشته کرده‌اند، این توافق صرفاً در روابط خود آنان مؤثر است و نافی حقوق اشخاص ثالث ناشی از قراردادهای سابق بر فسخ نیست، مگر اینکه اثبات شود شخص ثالث از توافق اشخاص مذکور مبنی بر تأثیر فسخ قرارداد در گذشته با خبر بوده یا به نحو متعارف باید از آن با خبر می‌شده است. از حیث حقوق تطبیقی، با وجود اینکه در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب سال ۱۹۸۰ تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته پذیرفته شده است، اما این تأثیر نسبت به گذشته تا جایی نیست که قراردادهای سابق بر فسخ را نیز بی‌اعتبار نماید. توضیح اینکه مطابق با بند ۱ ماده ۸۲ کنوانسیون، در صورتی که خریدار امکان استرداد کالا در شرایطی که آن را دریافت کرده است نداشته باشد، حق فسخ وی زایل می‌شود. در بند ۲ همان ماده، استثنائات حکم

مقرر در بند نخست بیان شده است که یکی از آن‌ها مطابق با جزء «c» آن بند، مواردی است که کالا یا قسمتی از کالا در روال عادی تجارت از سوی خریدار فروخته شده باشد. در این موارد حق فسخ برای خریدار وجود دارد، اما استرداد ارزش کالا جایگزین استرداد خود کالا می‌شود (Schwenzer & Fountoulakis, 2007, p. 596) و از این طریق لطمه‌ای به حقوق شخص ثالث ناشی از قرارداد سابق بر فسخ وارد نمی‌شود. بنابراین، مقررات کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا نیز دلالت بر عدم تأثیر فسخ قرارداد نسبت به قراردادهای سابق دارد.

با وجود این، باید توجه داشت در مواردی که توافق طرفین بر تأثیر فسخ در گذشته، متضمن ممنوعیت طرف مقابل از انتقال موضوع قرارداد در مدت خیار باشد، در این صورت مستند به قسمت اخیر مواد ۴۵۴ و ۴۵۵ قانون مدنی باید حکم به بطلان قرارداد سابق در صورت اعمال حق فسخ داد. مطابق با مواد مذکور، در صورتی که عدم تصرفات ناقله به صورت صریح یا ضمنی بر طرف مقابل شرط شده باشد، وی حق تصرفات ناقله ندارد و در صورت اقدام و سپس وقوع فسخ، تصرفات انجام شده باطل خواهد شد. به عنوان مثال، در صورتی که در یک قرارداد بیع طرفین توافق نمایند که در صورت فسخ قرارداد، قرارداد از ابتدا «کأن لم یکن» می‌شود (تأثیر فسخ نسبت به گذشته) و خریدار باید مبیع را عیناً مسترد نماید، تصریح بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته و «استرداد مبیع» می‌تواند ضمناً متضمن ممنوعیت خریدار از انتقال مبیع باشد. در این صورت اگر خریدار مبیع را به شخص ثالث فروخته باشد و سپس قرارداد فسخ شود، قرارداد سابق باطل خواهد شد. مؤید این برداشت، رأی وحدت رویه شماره ۸۱۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور مورخ ۱۴۰۰/۰۳/۰۴ است که به موجب آن، در صورتی که فروشنده در قرارداد خود با خریدار شرط کرده باشد که در صورت عدم پرداخت هر یک از اقساط ثمن قرارداد، وی حق فسخ قرارداد و استرداد مبیع را دارد و متعاقب آن فروشنده اقدام به فروش مبیع به غیر کرده باشد و پس از عدم پرداخت یکی از اقساط ثمن قرارداد، فروشنده اقدام به فسخ قرارداد نخست و درخواست استرداد مبیع نماید، مبیع باید به فروشنده نخست مسترد شود.

۲-۲-۳. عدم تضییع حقوق دولتی مترتب بر قراردادهای در صورت تأثیر فسخ قرارداد نسبت گذشته

در قوانین عمومی کشور، اخذ برخی حقوق دولتی در خصوص قراردادها مانند حق الثبت، مالیات و... از اشخاص پیش‌بینی شده است. با توجه به اینکه قوانین عمومی کشور در این خصوص از نوع قوانین آمره محسوب می‌شوند، اراده اشخاص در تغییر آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم محدود شده است و نمی‌توان به اشخاص اجازه داد با توافق یکدیگر از پرداخت حقوق دولتی فرار نمایند. از طرف دیگر، توافق اشخاص برخلاف حقوق دولتی مغایر با حقوق شخص ثالث (دولت) محسوب می‌شود و از این جهت نیز کارگزار نخواهد بود. به عنوان نمونه، مطابق با ماده ۶۷ قانون مالیات‌های مستقیم مصوب ۱۳۶۶/۱۲/۰۳ با اصلاحات و الحاقات بعدی، از آنجا که فسخ قرارداد منجر به استرداد عوضین و انتقال مجدد آن‌ها می‌شود، از حیث محاسبه حقوق مالیاتی یک معامله جدید محسوب می‌شود و باید مالیات مربوط به آن پرداخت شود. با وجود این، در ماده مذکور پیش‌بینی شده است که اگر فسخ قرارداد تا ۶ ماه پس از انعقاد قرارداد صورت گیرد، هرچند معامله جدید محسوب می‌شود اما مشمول پرداخت مالیات نخواهد بود. در ماده مذکور چنین مقرر شده است: «فسخ معاملات قطعی املاک بر اساس حکم مراجع قضایی به طور کلی و اقاله یا فسخ معاملات قطعی املاک در سایر موارد تا شش ماه بعد از انجام معامله به عنوان معامله جدید مشمول مالیات موضوع این فصل نخواهد بود.» حال اگر طرفین یک قرارداد توافق بر تأثیر فسخ قرارداد خود نسبت به گذشته نمایند و فسخ قرارداد پس از ۶ ماه از زمان انعقاد قرارداد رخ دهد، این امر موجب معافیت آنان از پرداخت مالیات نخواهد بود.

۳-۲-۳. عدم تضییع حق شفیع در صورت تأثیر فسخ قرارداد نسبت گذشته

در صورتی که قراردادی در خصوص مال مشترک منعقد شود و حق شفعه برای یکی از شرکا حاصل گردد و وی اقدام به اخذ به شفعه نماید، فسخ بعدی قرارداد به موجب تأثیری در حق شفیع نخواهد داشت (کاتوزیان، ۱۳۹۲، ص ۲۸). حال اگر طرفین قرارداد توافق کرده باشند تا فسخ قرارداد اثر قهقرایی داشته باشد و قرارداد را از روز

نخست «کأن لم یکن» نماید، آیا توافق آنان تأثیری در حق شفیع خواهد داشت؟ در این مورد نیز توافق آنان نسبت به حق شخص ثالث (شفیع) مؤثر نبوده و نمی تواند به مالکیت او نسبت به سهم شریک که ناشی از اخذ به شفعه است، لطمه ای وارد نماید. بنابراین، در این فرض نیز اراده اشخاص در فسخ قرارداد نسبت به گذشته نسبت به حقوق اشخاص ثالث مؤثر نخواهد بود و صرفاً در روابط خود آنان حاکم است.

۳-۲-۴. عدم تضييع حق دلال، وزن کننده، حمل کننده و... در صورت تأثیر فسخ قرارداد نسبت گذشته

در برخی قراردادها، اشخاصی تحت عناوینی چون دلال، وزان (وزن کننده)، حمل کننده و... حضور دارند که به طرفین قرارداد در انعقاد قرارداد کمک می کنند. به طور متعارف، اشخاص مذکور با انعقاد قرارداد مستحق دریافت حق الزحمه خود هستند و فسخ بعدی قرارداد تأثیری در حقوق آنان نخواهد داشت. در خصوص یکی از مصادیق مذکور، در ماده ۳۵۲ قانون تجارت چنین مقرر شده است: «در صورتی که معامله به رضایت طرفین یا به واسطه یکی از خيارات قانونی فسخ بشود، حق مطالبه دلالی از دلال سلب نمی شود.» حال اگر طرفین قرارداد توافق کرده باشند تا فسخ قرارداد اثر قهقرایی داشته باشد و قرارداد را از روز نخست «کأن لم یکن» نماید، آیا توافق آنان تأثیری در حق دلال خواهد داشت؟ در این مورد نیز توافق طرفین قرارداد نسبت به حق شخص ثالث (دلال و...) مؤثر نبوده و نمی تواند به حقوق قانونی وی لطمه ای وارد نماید. بنابراین، در این فرض نیز اراده اشخاص در فسخ قرارداد نسبت به گذشته نسبت به حقوق اشخاص ثالث مؤثر نخواهد بود و صرفاً در روابط خود آنان منشأ اثر است.

نتیجه گیری

در امور طبیعی، تقدم معلول بر علت محال است، اما در امور اعتباری این امر ممکن است و بستگی به اراده اعتبارکننده دارد. بنابراین، امکان تأثیر فسخ قرارداد در گذشته با توافق طرفین قرارداد ممکن است. تأثیر فسخ قرارداد در گذشته مورد

پذیرش عرف است و عقلاً نیز آن را می‌پذیرند (تفسیر عرفی-عقلایی). پذیرش امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته در نظام حقوقی برخی کشورها نیز مؤید این امر است.

در صورت توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، لازم است طرفین قرارداد زمان دقیق تأثیر فسخ قرارداد در گذشته را مشخص نمایند؛ در غیر این صورت، از آنجا که زمان تأثیر فسخ قرارداد می‌تواند آثار زیادی به همراه داشته باشد و میزان تعهدات طرفین پس از فسخ قرارداد را مشخص نماید، عدم تعیین آن در قرارداد موجب جهل و بی‌اعتباری قرارداد خواهد شد. با وجود این، اگر تاریخ دقیق تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته در قرارداد مشخص نشده باشد و طرفین صرفاً تصریح به اثر کشفی یا قهقرایی نمایند، با توجه به اینکه در غالب موارد منظور از اثر کشفی یا قهقرایی تأثیر فسخ، انحلال از روز انعقاد قرارداد است، این موارد حمل به مورد غالب شده و فرض می‌شود که مقصود طرفین تأثیر فسخ از زمان انعقاد قرارداد بوده است.

در صورت توافق طرفین بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته، پس از وقوع فسخ، از زمان تعیین شده در قرارداد، مالکیت منافع عوضین به طرفی که پس از انحلال مالک عین خواهد شد، تعلق خواهد گرفت. در این صورت، اگر منافع مذکور موجود باشد باید به مالک تسلیم شود و در صورتی که از بین رفته باشد، باید مثل یا قیمت آن به مالک تسلیم شود.

با وجود پذیرش اصل امکان تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با توافق طرفین، اما این امر استثنائاتی نیز دارد و در برخی موارد توافق طرفین مؤثر نخواهد بود؛ از جمله توافق بر تأثیر عقد نکاح نسبت به گذشته و مواردی که تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته با حقوق اشخاص ثالث مغایرت دارد. در فقره اخیر، توافق بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته نافی حق شخص ثالث که ناشی از قرارداد سابق بر فسخ است، نمی‌شود. همچنین، توافق مذکور نمی‌تواند موجب تضییع حقوق دولتی مترتب بر قراردادها شود و نافی حق شفیع و دلال، وزن‌کننده، حمل‌کننده و... نخواهد بود.

با توجه به شایع بودن توافق طرفین بر تأثیر فسخ نسبت به گذشته در عرف (به‌ویژه

به صورت توافق بر انحلال قرارداد نسبت به گذشته)، پیشنهاد می شود قانون گذار با اصلاح مواد مرتبط در قانون مدنی بر اختیار اشخاص در این خصوص تصریح نموده و احکام، آثار و استثنائات این گونه توافقات را به شرح مذکور در این مقاله مورد تصریح قرار دهد. بر این مبنا، متن پیشنهادی جهت الحاق به انتهای ماده ۴۴۹ قانون مدنی از این قرار است: «فسخ موجب انحلال قرارداد نسبت به آینده خواهد شد، مگر طرفین توافق کنند که انحلال اثر قهقرایی داشته باشد.»

فهرست منابع

۱. اراکی، محمد علی. (۱۴۱۴ق). کتاب الخیارات. قم: مؤسسه در راه حق.
۲. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. امامی، سید حسن. (بی تا). حقوق مدنی. تهران: انتشارات اسلامی.
۴. باقری اصل، حیدر. (۱۴۰۰ش). قواعد آزادی قراردادی در حقوق امامیه. تهران: مجد.
۵. پاکباز، سیامک. (۱۴۰۱ش). شرح قانون مدنی فرانسه. تهران: میزان.
۶. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۹۳ش). فلسفه عمومی حقوق بر پایه اصالت عمل: تئوری موازنه. تهران: گنج دانش.
۷. جناتی شاهرودی، محمد ابراهیم. (بی تا). ادوار فقه و کیفیت بیان آن. بی جا: بی نا.
۸. حلی (علامه حلی)، حسن بن یوسف. (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۹. حلی (محقق حلی)، ابوالقاسم نجم الدین. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: اسماعیلیان.
۱۰. خمینی، سید روح الله (امام خمینی). (۱۳۸۱ش). الاستصحاب. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۱. خمینی، سید روح الله (امام خمینی). (۱۳۸۲ش). تهذیب الأصول. قم: دار الفکر.
۱۲. خمینی، سید روح الله (امام خمینی). (۱۴۱۵ق). مناهج الوصول إلى علم الأصول. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۳. خمینی، سید روح الله (امام خمینی). (۱۴۱۸ق). الاجتهاد و التقليد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۴. خمینی، سید روح الله (امام خمینی). (۱۴۱۸ق). تنقیح الأصول. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۱۵. خمینی، سید مصطفی. (۱۴۱۸ق). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۶. خمینی، سید مصطفی. (۱۴۱۸ق). الخيارات. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۷. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۷ق). محاضرات فی أصول الفقه. قم: دار الهادی للمطبوعات.
۱۸. رضوی، سید محمد. (۱۴۰۰ش). نظریه عمومی انفساخ در قراردادها (مطالعه تطبیقی در فقه و حقوق ایران). تهران: مجد.
۱۹. سنهوری، عبدالرزاق احمد. (بی تا). الوسيط فی شرح القانون المدنی الجديد. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۰. شهید ثانی، زین الدین عاملی. (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
۲۱. شهیدی، مهدی. (۱۳۹۹ش). حقوق مدنی: اصول قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.
۲۲. شهیدی، مهدی. (۱۴۰۰ش). حقوق مدنی: سقوط تعهدات. تهران: مجد.
۲۳. صفایی، سید حسین. (۱۳۹۲ش). حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادها. تهران: میزان.
۲۴. طباطبائی، سید محمد حسین. (بی تا). حاشیه الكفایه. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
۲۵. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم. (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقی. قم: کتابفروشی داورى.
۲۶. عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی. (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۷. عاملی، سید جواد. (بی تا). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۸. قمی، سید تقی. (۱۴۲۶ق). مبانی منهاج الصالحین. قم: منشورات قلم الشرق.
۲۹. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۲ش). حقوق مدنی: شفعه، وصیت، ارث. تهران: میزان.
۳۰. کاتوزیان، ناصر. (۱۴۰۱ش). قواعد عمومی قراردادها. تهران: گنج دانش.
۳۱. کریمی، عباس؛ بهرامپوری، رسول. (۱۳۹۶ش). اثر قهقرايي فسخ با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه. مجموعه مقالات حج اندیشه. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
۳۲. کوه کمری، سید محمد. (۱۴۰۹ق). کتاب البیع. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳۳. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۳۹۸ش). نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۸ق). أنوار الأصول. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (ع).
۳۵. نجفی (صاحب جواهر)، محمد حسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت:

دار إحياء التراث العربی.

۳۶. نراقی، مولی محمد. (۱۴۲۲ق). مشارق الأحكام. قم: کنگره نراقیین (ملا مهدی و ملا احمد).

۳۷. نهرینی، فریدون. (۱۴۰۰ش). فسخ قرارداد با نگاهی به رویه قضایی. تهران: گنج دانش.

۳۸. همدانی، مصطفی. (۱۳۹۳ش). تبیین دیدگاه‌های انتقادی امام خمینی (ره) در استفاده از روش

فلسفی در علم اصول. فصلنامه کاوشی نو در فقه، س ۲۱، ش ۴.

39. Burrows, Andrew. (2016). A Restatement of the English Law of Contract (1st ed.). Oxford University Press.

40. Charman, Mary. (2007). Contract Law (4th ed.). Willan.

41. Furmston, Michael. (2017). The Law of Contract (6th ed.). LexisNexis Butterworths.

42. Goode, Roy. (2004). Commercial Law (3rd ed.). Penguin Books.

43. Markesinis, Basil, Unberath, Hannes & Johnston, Angus. (2006). The German Law of Contract (2nd ed.). Hart Publishing.

44. Mazeaud, Leon & Henri, Jean. (1997). Leçons de droit civil (Tome 2, 8e éd.). Paris.

45. O'Sullivan, Janet & Hilliard, Jonathan. (2012). The Law of Contract (5th ed.). Oxford University Press.

46. Ricks, Val. (2017). The Story of Contract Law: Implementing the Bargain. CALI eLangdell Press.

47. Robertson, Andrew & Paterson, Jeannie. (2020). Principles of Contract Law (6th ed.). Thomson Reuters (Professional) Australia Limited.

48. Schwenzer, Ingeborg & Fountoulakis, Christiana. (2007). International Sales Law. Routledge-Cavendish.

49. Seddon, Nicholas & Bigwood, R. A. (2017). Cheshire and Fifoot Law of Contract (11th Australian ed.). LexisNexis Butterworths.

50. Snyder, Franklin & Burge, Edwin Mark. (2017). American Contract Law for a Global Age. CALI eLangdell Press.

51. Suff, Marnah. (1997). Essential Contract Law (2nd ed.). Cavendish.

52. Terré, François, Simler, Philippe, Lequette, Yves & Chénéde, François. (2019). Droit civil: Les obligations (12e éd.). Dalloz.

53. Verkerke, J. H. (2012). Contract Doctrine, Theory & Practice (Vol. 2). CALI eLangdell Press.

References

1. Allamah Helli, Hasan bin Yusuf. (1993). *Tadhkirat al-Fuqahā'* (Vol. 11, 1st ed.). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim al-salām). [In Arabic]
2. Ameli (Shahid al-Awwal), Mohammad bin Makki. (1996). *Al-Durūs al-Shar'iyah fī Fiqh al-Imāmiyah* (Vol. 3, 2nd ed.). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom. [In Arabic]
3. Ameli (Shahid al-Thani), Zayn al-Din bin Ali. (1992). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām* (Vol. 3, 1st ed.). Qom: Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiyyah. [In Arabic]
4. Ameli, Seyyed Javad. (n.d.). *Miftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah* (Vol. 4, 1st ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
5. Araki, Mohammad Ali. (1993). *Kitāb al-Khiyārāt* (1st ed.). Qom: Mu'assasah Dar Rahe Hagh. [In Arabic]
6. Ardebili, Ahmad bin Mohammad. (1982). *Majma' al-Fā'idah wa al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī affiliated with Jami'ah al-Mudarrisin Hawzah 'Ilmiyyah Qom. [In Arabic]
7. Bagheri Asl, Heydar. (2021). *Qawā'id-e Āzādī-ye Qarārdādī dar Ḥuqūq-e Imāmiyah* [Rules of Contractual Freedom in Imami Law] (1st ed.). Tehran: Majd Publications. [In Persian]
8. Burrows, Andrew. (2016). *A Restatement of the English Law of Contract* (1st ed.). Oxford: Oxford University Press.
9. Charman, Mary. (2007). *Contract Law* (4th ed.). USA and Canada: Willan.
10. Emami, Seyyed Hassan. (n.d.). *Civil Law* (Vol. 1). Tehran: Eslamiyeh Publications. [In Persian]
11. Furmston, Michael. (2017). *The Law of Contract* (6th ed.). London: LexisNexis Butterworths.
12. Goode, Roy. (2004). *Commercial Law* (3rd ed.). London: Penguin Book.
13. Hamedani, Mostafa. (2014). Explanation of Imam Khomeini's critical views on the use of philosophical method in the science of principles of jurisprudence (*Uṣūl*). *Faṣḥnāmeh-ye Kāvoshī-ye Now dar Fiqh*, 21st year, No. 4. [In Persian]
14. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar. (2014). *Falsafeh-ye 'Umūmī-ye Ḥuqūq bar Pāyeh-ye Aṣālat-e 'Amal: Te'orī-ye Mowāzaneh* [General Philosophy of Law Based on the Originality of Action: Balancing Theory] (2nd ed.). Tehran: Ganj-e Danesh Publications. [In Persian]
15. Janati Shahroudi, Mohammad Ebrahim. (n.d.). *Adwār-e Fiqh va Kayfiyat-e Bayān-e Ān* [Periods of Jurisprudence and the Quality of Its Expression]. n.p. [In Persian]
16. Karimi, Abbas, & Bahrampouri, Rasul. (2017). The retroactive effect of termination with a comparative study in French law. In *Majmū'ah-ye Maqālāt-e Hajj-e Andīsheh* (1st ed.). Qom: Mofid University Publications. [In Persian]
17. Katouzian, Nasser. (2013). *Civil Law: Shuf'ah, Waṣīyah, Irth* [Pre-emption, Will, Inheritance] (18th ed.). Tehran: Mizan. [In Persian]
18. Katouzian, Nasser. (2022). *General Rules of Contracts* (Vol. 5, 6th ed.). Tehran: Ganj-e Danesh Publications. [In Persian]
19. Khomeini (Imam Khomeini), Seyyed Ruhollah. (1994). *Manāḥij al-Wuṣūl ilā 'Ilm al-Uṣūl* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
20. Khomeini (Imam Khomeini), Seyyed Ruhollah. (1997). *Al-Ijtihād wa al-Taqlīd* (1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]

21. Khomeini (Imam Khomeini), Seyyed Ruhollah. (1997). *Tanqīh al-Uṣūl* (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
22. Khomeini (Imam Khomeini), Seyyed Ruhollah. (2002). *Al-Istishāb* (1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
23. Khomeini (Imam Khomeini), Seyyed Ruhollah. (2003). *Tahdhīb al-Uṣūl* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Dar al-Fikr. [In Arabic]
24. Khomeini, Seyyed Mostafa. (1997). *Al-Khiyārāt* (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
25. Khomeini, Seyyed Mostafa. (1997). *Kitāb al-Bay'* (Vol. 2, 1st ed.). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
26. Khoei, Seyyed Abolqasem. (1996). *Muḥādarāt fī Uṣūl al-Fiqh* (Vol. 2, 4th ed.). Qom: Dar al-Hadi lil-Matbu'at. [In Arabic]
27. Koh Kamari, Seyyed Mohammad. (1988). *Kitāb al-Bay'* (2nd ed.). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
28. Makarem Shirazi, Nasser. (2007). *Anwār al-Uṣūl* (Vol. 1, 2nd ed.). Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib ('alayhi al-salām). [In Arabic]
29. Markesinis, Basil, Unberath, Hannes, & Johnston, Angus. (2006). *The German Law of Contract* (2nd ed.). Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing.
30. Mazeaud, Léon, & Mazeaud, Jean Henri. (1997). *Leçons de droit civil* (Tome 2, 8th ed.). Paris: Montchrestien. [In French]
31. Mohaghegh Damad Yazdi, Seyyed Mostafa. (2019). *General Theory of Conditions and Obligations in Islamic Law* (Vol. 1, 5th ed.). Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. [In Persian]
32. Muhaqqiq Helli, Abolqasem Najm al-Din. (1987). *Sharā'ī' al-Islām fī Masā'il al-Halāl wa al-Harām* (Vol. 2, 2nd ed.). Qom: Esma'ilian. [In Arabic]
33. Nahreini, Fereydoun. (2021). *Faskh-e Qarārdād bā Negāhī be Rawīyeh-ye Qadā'i* [Termination of Contract with a View of Judicial Procedure] (3rd ed.). Tehran: Ganj-e Danesh Publications. [In Persian]
34. Najafi (Sahib al-Jawahir), Mohammad Hassan. (1983). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'ī' al-Islām* (Vol. 23, 7th ed.). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
35. Naraqi, Mulla Mohammad. (2001). *Mashāriq al-Aḥkām* (2nd ed.). Qom: Kongereh-ye Narāqiyyin (Mulla Mahdi wa Mulla Ahmad). [In Arabic]
36. O'Sullivan, Janet, & Hilliard, Jonathan. (2012). *The Law of Contract* (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.
37. Pakbaz, Siamak. (2022). *Sharḥ-e Qānūn-e Madanī-ye Farānsah* [Explanation of French Civil Code] (2nd ed.). Tehran: Mizan Publications. [In Persian]
38. Qomi, Seyyed Taqi. (2005). *Mabānī Minhāj al-Ṣāliḥīn* (Vol. 7, 1st ed.). Qom: Manshurat Qalam al-Sharq. [In Arabic]
39. Razavi, Seyyed Mohammad. (2021). *General Theory of Rescission in Contracts: A Comparative Study in Jurisprudence and Iranian Law* (2nd ed.). Tehran: Majd Publications. [In Persian]
40. Ricks, Val. (2017). *The Story of Contract Law: Implementing the Bargain*. Cali eLangdell Press.
41. Robertson, Andrew, & Paterson, Jeannie. (2020). *Principles of Contract Law* (6th ed.). Sydney: Thomson Reuters (Professional) Australia Limited.
42. Safaei, Seyyed Hossein. (2013). *Civil Law: General Rules of Contracts* (16th ed.). Tehran: Mizan Publications. [In Persian]
43. Al-Sanhouri, Abdul Razzaq Ahmed. (n.d.). *Al-Wasīṭ fī Sharḥ al-Qānūn al-*

- Madanī al-Jadīd* (Vol. 1). Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
44. Schwenzer, Ingeborg, & Fountoulakis, Christiana. (2007). *International Sales Law*. London: Routledge-Cavendish.
 45. Seddon, Nicholas, & Bigwood, R. A. (2017). *Cheshire and Fifoot Law of Contract* (11th Australian ed.). Sydney: LexisNexis Butterworths.
 46. Shahidi, Mahdi. (2020). *Civil Rights: Principles of Contracts and Obligations* (8th ed.). Tehran: Majd Publications. [In Persian]
 47. Shahidi, Mahdi. (2021). *Civil Rights: The Fall of Obligations* (15th ed.). Tehran: Majd Publications. [In Persian]
 48. Snyder, Franklin, & Burge, Mark Edwin. (2017). *American Contract Law for a Global Age*. Cali eLangdell Press.
 49. Suff, Marnah. (1997). *Essential Contract Law* (2nd ed.). London: Cavendish.
 50. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. (n.d.). *Hāshiyah al-Kifāyah* (Vol. 1, 1st ed.). Qom: Allameh Tabatabai Scientific and Intellectual Foundation. [In Arabic]
 51. Tabatabai Yazdi, Seyyed Mohammad Kazem. (1993). *Takmilah al-'Urwah al-Wuthqā*. Qom: Davari Bookstore. [In Arabic]
 52. Terré, François, Simler, Philippe, Lequette, Yves, & Chénédé, François. (2019). *Droit civil: Les obligations* (12th ed.). Paris: Dalloz. [In French]
 53. Verkerke, J. H. (2012). *Contract Doctrine, Theory & Practice* (Vol. 2). Cali eLangdell Press.